

Pomogáts Béla

Az irodalom védelmében

- Béládi Miklós igazságai -

A múlt, különösen nagy történelmi átalakulások után, lassanként az eleven emlékek mögöttes világába merül, mégis valamiképpen itt van velünk: szellemi reflexeinkben és nosztalgikus érzéseinkben, amelyek egyszer-egyszer szinte váratlanul meglevenítik a tünt idők káprázatát, és élénk vetítenek egy arcot, amelynek évek vagy évtizedek távlatából jelképes értelme lesz. Ilyen módon jelenik meg most előttem, másfél évtized távlatából Béládi Miklós arca, alakja is. A maga mindig komoly, mindig makacs, szinte elszánt vonásaival, amelyeken időnként mégis átütött valami engesztelő derű. Nehéz volt vele megbarátkozni, minthogy szigorú igényességgel fordult a másik emberhez, barátságában azonban, ahogy irodalmi ízésében és vonzalmaiban is, kitartó volt és hűséges, meg nem alkuvó.

Sokszor és sokat voltunk együtt, voltak közös ügyeink, amelyekben elkötelezettséget és kitartó munkát várt el, minthogy az ügyeket: az irodalom ügyeit fontosabbnak tartotta, mint a személyes érdeket, az előrejutást és persze a hatalmat, amelyet figyelembe vett, de nem tisztelt, és ezért szinte mindig szembekerült vele. Igen sok emléket, emlékképet őrzök róla: egy műhelyvitát a Ménesi úti intézetben, egy találkozást valamelyik anyanyelvi konferencián, egy vitatkozó, egyszersmind barátságos eszmecsere a Magyar Műhely valamelyik Párizs vagy Bécs környéki összejövetelén, egy szerkesztői értekezletet a Kritika, majd a Literatura műhelyében, egy estébe hajló keserves kéziratjavítgatást az irodalomtörténeti kézikönyv mindinkább növekvő kásahalmi között. Temérdek munka és olykor egy-egy baráti szombat este, vasárnap délután az, amit valójában szűken kimért életétől kapott. Korai távozása nemcsak körülményeiben volt fájdalmas, úgy hiszem, minden barátja és kollégája megszenvedte azt az októberi hetet, amidőn hol reménykedve, hol félelmében vártuk a kórházból érkező híreket, hanem a távozása után hátrahagyott hiány következtében is.

Az igazi irodalomtudós ugyanis nemcsak műveivel van jelen, hiányát is megérzi a szellemi élet, különösen nehéz időkben, amikor az okos szóra és józan megfontolásra oly nagy szükség volna. Béládi Miklós ilyen irodalomtudós: történész és kritikus volt. Az elmúlt évtizedben, midőn az irodalom létformája és a társadalomnak az irodalommal kialakított viszonya egyaránt radikálisan átalakult, hányan és hányszor gondoltunk arra: de jó is volna, ha egyszerscsak megjelenne, és nyomtatásra érett, szabatos mondatokban eldöntene egy elfajult vitát, néhány okos szóval helyre igazítana, mint Németh László tanította, egyszersmind egy szerepet is el kell vállalnia, és arra, hogy Béládi Miklósnak az irodalmi életben betöltött szerepe milyen meghatározó volt, csak halála után döbbsentünk rá igazán. Nélküle még sötétebb az a táj, amelyen irodalmi életünk törzsi háborúi zajlanak.

Fellapozom könyveit, az Érintkezési pontokat, a Válaszokat, az Értékváltozásokat, és újra meg újra meg kell állapítanom, hogy az a gondolati erő és kifejezésbeli világosság, az az értékisztelet és kritikai készség, a hagyományok és az újításnak az az egyforma megbecsülése, amely írásában tapasztalható, milyen ritka erény, valószínűleg nemcsak napjainkban, a hazai irodalmi gondolkodás régebbi évtizedeiben is. Manapság gyakran értékválságról, az értékek merész átrendeződéséről beszélünk, és sokan hajlamosak elfeledkezni arról, hogy talán nem is az értékek kerültek válságba, inkább az értékelés és az értékelők. Béládi sohasem ismerte, pontosabban ismerte el ezeket a válságokat. Nemcsak az értékek átrendeződésével vetett számat, hanem maradandóságukkal is, és mindig azokat a műveket, eszméket, gondolatokat mutatta fel, amelyek a jelen szellemi válságaiban is tájékozódási pontok lehetnek.

Hasonlóképpen fordult szembe azokkal a nézetekkel is, amelyek magának az irodalomtudományoknak, mindeneke előtt az irodalomtörténet-írásnak a válságát hirdették. Sokan beszéltek az irodalomtörténet-írás – úgymond – válságáról, arról, hogy a “kemény” társadalomtudományokkal, a közgazdaságtannal, a szociológiával vagy a történettudománnyal összehasonlítva az irodalomtörténet túlságosan ideologikus, saját módszer híján más társadalomtudományok metodikáját használja, és különben is túlságosan sok teret enged a szubjektivitásnak. Béládi Miklós maga is idézi azt a közkeletű megállapítást, amely szerint “az irodalomtörténet sem nem az irodalom története, sem nem története az irodalomnak”. Ez a válság már azért is fájdalmas és elgondolkodtató, mert ahogy Béládi mondja: “az irodalomtörténet nemzeti identitástudományok számított”, “társadalmi megbízatását tekintve közvetlenül az irodalom mellé került, és az irodalommal egyenrangú szellemi alkotó munka rangját nyerte el.”

Ezt a széles körben élő meggyőződést a nemzeti irodalom történetének múlt századi összefoglalói, elsősorban Toldy Ferenc, Gyulai Pál és Beöthy Zsolt alapozták meg, és talán legnagyobb hatású irodalomtudósunk, Horváth János kodifikálta, midőn A magyar irodalom fejlődéstörténete című munkájában az irodalomtörténet-írást mint az egyik “legeredetibb s nemzeti önismeretünk ösztönét is legméltóbban hevítő magyar tudományos feladatot” jelölte meg. Úgy tetszik, az elmúlt évtized tudományos és módszertani átalakulása éppen e hagyományos diszciplína művelőinek önbizalmát ingatta meg, midőn az irodalomtörténeti szakma művelői a korábban általános “ideológiai, humánus és erkölcsi implikációkat” elutasítva, az irodalomtörténet-írás nemzeti identifikációs ambícióival szakítva egy logikailag kidolgozott és az egzakt tudományosság igényével fellépő metodikai rendszert, pontosabban, ilyen rendszereket kívántak alkalmazni az irodalmi szövegek vizsgálatában és értelmezésében.

Béládi Miklós pontosan látta azokat a szellemi értékeket, amelyeket ez az újfajta tudományos gondolkodás hozott, s mint számos elméleti megfontolásokat felvető tanulmánya mutatja, számat is vetett az irodalomtörténeti munkában végbemenő “értékváltozások” indítékaival és következményeivel. Az új poétikai és elméleti iskolákra gondolt, amelyek nálunk igen gyorsan, alig másfél évtized leforgása alatt tették közkeletűvé Wolfgang Kayser, Roman Jakobson és Emil Staiger nézeteit, az “új kritika”, a strukturalizmus, a szemiotika, a hermeneutika, majd a recepcióesztétika elemző eljárásait.

A korábbi tudományos diszciplína e folyamat során kétségtelenül válságba került, Béládi mégis annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az újonnan bevezetett műelemzési módszerek nem tették feleslegessé azt a történeti elvet és módszert, amely mindeddig megszabta az irodalomtörténet-írás feladatkörét. Mint mondotta: “lehetetlen nem észrevenni a törekvést, amely arra irányult, hogy a kutatók a mű-immanenciát és a történetiséget összekapcsolják; a műelemzést beépítsék a történeti és kritikai összefüggésnek rendszerébe. (...) az irodalomtörténet ugyanis nem foglalhatott el tárgyával szemben közömbös, nem reflektáló álláspontot, nem elégedhetett meg a pusztán modellekben gondolkodással, és nem fogadhatta el azt a törvényt, hogy az irodalmat el kell szakítani az élet zavaró, szennyező tényezőitől. (...) A mű-immanens, formális módszerek elterjedésével párhuzamosan a hatvanas-hetvenes években megfigyelhettünk egy másik törekvést, annak a történeti, értelmező irányzatnak a felbukkanását, amely az irodalmat, az alkotást nem közömbös szövegtárgyként kezelte, hanem jelentés- és értékfordozó mivoltában fogta fel”.

Ennek a történeti, értelmező irányzatnak a képviselőit vállalták Béládi irodalomtörténeti munkái: részben saját irodalomtörténeti

esszéi, részben azok a kötetek, amelyek az ő elgondolásai nyomán, az ő szerkesztésében adtak képet irodalmunk utóbbi évtizedeiről. Az Érintkezési pontok, a Válaszok és az Értékváltozások írója, illetve A magyar irodalom története 1945-1975 című hatkötetes "akadémiai" összefoglalás szerkesztője becsülte a műelemzés körében kialakult új módszereket, tanult is belőlük, mindenekelőtt megerősítették abban a régebbi meggyőződésében, hogy az irodalmi alkotásnak saját érvényessége van, és nem a politika vagy az ideológia feladata az, hogy kijelölje az irodalmi értékeket, az értelmező és értékelő irodalomtörténet-írásba vetett bizalmát azonban nem ingathatta meg semmiféle módszertani újítás és felfedezés. Az irodalmi műveket sohasem akarta egymástól elszigetelni, valóságos szerkezetük, poétikai karakterük és esztétikai értékük megismerésére törekedett, de mindig kereste a szinkron és diakron kapcsolatokat. Ahogy egyik könyvében olvashatjuk: "A mozdulatlan műveket rendezte át az irodalomtörténet mozgássá: kapcsolatokat ismer fel közöttük, hasonlóságokat és eltéréseket lát meg soraikban, s végül fejlődési tendenciákká csoportosítja és eltéréseket lát meg soraikban, s végül fejlődési tendenciákká csoportosítja egymásutánjukat".

Béládi Miklós, és talán ebben rejlik tartós szellemi hatásának egyik titka, nemcsak a módszerek átalakulásával és ami ebből nagyjából következik, az értékek átrendeződésével vetett számot, hanem az irodalomtörténet-írásnak mint tudományos diszciplínának az érvényességét is felismerte, és számot vetett az értékek tartósságával is. Szüntelenül azokat a műveket, eszméket, gondolatokat mutatta be, amelyek a jelen értékválsága közepette is állandó tájékozódási pontot jelenthetnek. Igen érzékenyen fogadta be irodalmunk újító jellegű művészi vállalkozásait, a kísérleteket, az irodalmi kultúra folytonosságát azonban mindig érvényes és meghatározó követelménynek tekintete.

Mint irodalomtörténésznek – és mint irodalomkritikusnak – az a "hagyományvédő modernség" volt az eszménye, amely mellett egy Vas István költészetéről írott tanulmányában a következő szavakkal tett hitet: "megtalálta az egyensúlyt hagyományos és modern között." Értékváltozások című kötetének címadó írásában is erről az igen szükséges szellemi egyensúlyról beszélt: "Az irodalom nem törölheti el a múltját (...) S mivel az irodalom múltja egyúttal a nemzet emlékezete is, erről a hagyományról az anyanyelvi közösség sem mondhat le. Fel kellett azonban ismerni, hogy a múlt nem nőhet determináló erővé, nem határozhatja meg a jelent és a jövőt is. Becsülnünk kell a múltat, de a jelent és a jövőt a mi mai tudatunk szerint kell elképzelnünk."

Ez a felismerés tette lehetővé, hogy mint irodalomtörténész és kritikus egyforma elmélyültséggel, tárgyismerettel és hadd mondjam így: értő szeretettel foglalkozott a huszadik század magyar irodalmának egymást váltó és egymást kiegészítő vonulataival. Az avantgárral és a népi mozgalommal, a hagyományos regénnyel és a kísérletező prózával, olyan írókkal, mint Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, Kassák Lajos, Illyés Gyula, Németh László, Mészöly Miklós, Pilinszky János vagy éppen a posztmodern elbeszélő irodalom, illetve az experimentális szövegirodalom és vizuális költészet hazai és külföldi magyar képviselői. Egyforma érdeklődéssel vizsgálta és értelmezte a klasszikus értékek és hagyományos poétikák erőterében születő műveket és a modern nyelvfilozófiák tanításaira támaszkodó merész kísérletezést.

Béládi Miklós nem látott áthidalhatatlan ellentétet az irodalom mivoltának hagyományos és modern felfogása között, ellenkezőleg megpróbálta kibékíteni és összefogni ezeket az értelmezési lehetőségeket. Legalábbis abban reménykedett, hogy azokat, akik az irodalmat pusztán szövegnek tekintik és mint ilyent ítélik meg, és azok, akik az irodalmat a nemzeti identitás letéteményeseként értelmezik, ki tudnak egyezni egymással, és az értelmezés világában létrejöhet valamiféle szintézis. "Jó lenne, szép lenne – írta Értékváltozások című tanulmányában –, ha ez a két ág: az irodalom mint a nemzeti őrszellem, az etnikai lelkiismeret letéteményese, és az irodalom mint szöveg, önmagát igazoló nyelvi struktúra, ironikus parafrázis – nem a távoli, hanem a kézzel elérhető közeli jövőben találkozna, sőt, össze is olvadna a hivatás szellemében és artistikumában."

A magyar kritikai élet beidegzettségének megfelelően válogatni szokás a különböző, esetleg egymással versengő irányzatok és írók között, s általában egyfelől a minden kritikát nélkülöző elfogadás, másfelől a szakszerű elemzést megtakarító elutasítás hajlama érvényesül, midőn legújabb irodalmunk experimentális irányzatainak, iskoláinak kellene kijelölni a helyét. Béládi nem így válogatott, nem az irányzatot magát, hanem a nyomában létrejövő szellemi értéket tekintette a megítélés kritériumának. Ilyen módon ő írta az eddigi legalaposabb és legelfogulatlanabb történeti összefoglalást a Kassák Lajos körül gyülekező magyar avantgárd mozgalmakról, egyszersmind az ő tollából származik a legigényesebb elemző bírálat a hetvenes évek vizuális költészetéről. Mindez az irodalomról kialakított nézeteinek és határozott fogalomrendszerének a következménye: "Három dolgot ugyanis – szögezte le Béládi éppen a vizuális kísérletekről szólván – nem lehet kiűzni az irodalomból: a logoszt, a nyelvet és az embert, mert ezzel azt szüntetik meg, aminek a tágitására, megújítására törekszenek."

Béládi Miklós párhuzamos, sőt egymással küzdő irodalmi áramlatokat, jelenségeket vizsgált és értelmezett, eközben mindig kereste az "érintkezési pontokat". Komoly érdeme, hogy mindig a magyar irodalmi fejlődés sajátos természetét vizsgálva jelölte ki az érvényes értékeket, még akkor is, ha tudatában volt annak, hogy ez a fejlődés egyáltalán nem folyamatosságot jelent, ellenkezőleg, belső rendjét nemegyszer a diszkontinuitás szabja meg. Irodalmi arcképcsarnokában éppen ezért már a kezdettől fogva Illyés Gyulának volt központi szerepe, annak az írónak, aki az avantgárd forradalmával indult és nemsokára a nemzeti "sorskérdések" költője lett, s akinek pályája így szemléletes parabolaként mutatta azt az utat, amelyet az irodalom és a nemzet egymással sohasem szembeállítható ügyének szolgálata eleve megjelölt.

A változó idők során Illyés központi alakja mellé Németh Lászlóé került, elsősorban annak a morális igényességnek a következtében, amellyel Béládi a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján szerzett nem mindig kedvező irodalmi vagy irodalomközéleti tapasztalataira választ adott. "Ki kell elégíteni – írta Németh Lászlóról szóló egyik tanulmányában – az ember saját belső, lelki szükségleteit, ezt pedig csak úgy lehet, ha az egyéni üdvösség iránti vágy összhangba kerül a kifelé irányuló elhivatottsággal, a nemzeti érdekű feladatvállalással. Majd ezt az elhivatottságot úgy kell szabályozni, hogy az egyéni és a nemzeti érdekkör egybekapcsolódjék az embertörténettel: az emberi és a nemzeti legyen az emberiség egészének, a nembelinek szerves része."

Az avantgárd vagy a népi mozgalom műveinek értelmezése, a valóságos irodalomtörténeti folyamatot felmérő történeti és kritikai elemzések arra utalnak, hogy Béládi Miklós nem egyszerűen irodalmi jelenségekben, nem is csupán írói egyéniségekben és művekben, hanem valóban irodalomtörténetben: az irodalom történetében gondolkodott. Márpedig szellemi életünkben az irodalomtörténet-írás mindig többet jelentett, mint pusztán az irodalomnak a történetét: a magyar irodalom historikusának mindig a nemzeti önismeret felelős gazdájának, a nemzeti szellem és a kulturális identitás védelmezőjének is kellett lennie. Béládi Miklós következetes felelősségtudattal, nemegyszer személyes áldozatok árán is vállalta ezt a nehéz hagyományt és küldetést.

Jól átgondolt és megalapozott képet alakított ki huszadik századi irodalmunkról is, önálló véleményét mondott a korszak lényegi kérdéseiről, s nem zárkózott el a vitáktól sem, amelyekben igen gyakran széles körben elfogadott, jóformán kanonizált nézetekkel kellett szembeszállnia. Módszere igazi irodalomtörténet-íróra vallott. Az esszéíró Németh Lászlóról állapította meg, hogy "a normatív, értékmérő elvek alkalmazásával egyenrangú fontosságot tulajdonít a mű legbensőbb világát megközelítő érzékenységnek." Béládi Miklós maga is elméleti megalapozottsággal, egyszersmind olvasói érzékenységgel végezte a műelemzés és az értékelés feladatát, ezt egészítette ki a rendszerbefoglalás magasabb követelményeivel.

Általában tanulmányokat olvastunk tőle, nem a szó szoros értelmében vett módszeres összefoglalásokat, rendszere azonban, ha rejtetten is, kitapintható. Aki ezeket a tanulmányokat írta, annak egész irodalmunk belső rendjéről, ennek a rendszernek az arányairól, esetleges feszültségeiről mindig határozott elgondolása volt. Ez a rejtetten is nyilvánvaló rendszer adott tanulmányainak önértékükön túl is igazán jelentőséget. Béládi Miklós tanulmányaiban modern irodalmunk történetének csupán néhány, igaz, lényegbevágó, fejezetével találkozunk, mégis úgy érezzük, hogy az egészről kapunk képet, a kor és a folyamat igazi természetéről és meghatározó törvényeiről. Fájdalmas arra gondolni, hogy ez a rendszer milyen biztos tervek szerint épülhetett volna tovább, s maga a rendszeralkotó milyen biztos szellemi alapokra támaszkodva vállalhatott volna szerepet a jelen küzdelmeiben: mindig védelmezve az irodalmat, a szellemi értékeket.